

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Over stemmingsstoornissen

Bespreking van: Stavros Mentzos (1995), *Depression und Manie. Psychodynamik und Therapie affektiver Störungen*. Vandenhoec & Ruprecht, Göttingen. ISBN 3-525-45775-8, 206 pagina's, prijs: DM 39,00

Dieter Becker
(vertaling Harry Stroeken)

Stavros Mentzos – psychiater en psychoanalyticus, emeritus hoogleraar – was van 1971 tot 1995 hoofd van de afdeling psychotherapie in de kliniek van de Johann Wolfgang Goethe Universiteit te Frankfurt. Hij heeft zich bezighouden met thema's uit de klassieke psychoanalyse, maar in de laatste jaren toenemend met de psychodynamiek en de behandeling van psychotici. Hij heeft talrijke boeken op zijn naam staan.¹

Zijn nieuwste boek is intussen vier jaar oud. Mentzos ontwikkelt hierin een psychodynamisch model, dat hij verbindt met de inzichten uit de biologische psychiatrie. Daaruit heeft hij een behandelingsconcept voor depressie afgeleid, dat geldig is voor zowel de lichtere alsook de zwaardere vormen.

Aan de basis van de gedachtegang ligt de theorie van het narcisme. Het narcistische evenwicht hangt af van een uitgebalanceerde verhouding tussen Ik-ideaal, superego en identificatie met het object. Gaat een van deze drie 'zuilen' (Mentzos spreekt van 'driezuilenmodel') wankelen, dan leidt dat tot een stoornis in het narcistische evenwicht. De reactie die daarvoor in gang gezet wordt, beleven wij als depressie.

Men moet onderscheid maken tussen het depressieve gevoel en het lijden aan een depressie. Een reëel verlies van welke aard dan ook kan leiden tot een depressief gevoel, dat dan een informerende en motiverende functie

heeft. Het gevoel van hopeloosheid en de verdwijnende vitaliteit moeten motiveren om de onverdraaglijke toestand op te heffen en kunnen dus bijdragen tot een positieve verandering. Dit mag echter niet verward worden met het depressieve syndroom.

Psychische en somatische vicieuze cirkels leiden uiteindelijk tot blokkering en stilstand. Dat het zover komt, hangt samen met een tevoren bestaande labiliteit en broosheid van het gevoel van eigenwaarde. Bij objectverlies komt het dan niet – zoals bij rouw – tot identificatie met het object, maar tot introjectie van een als zeer ambivalent beleefd object: conflict en tegenstrijdigheid worden 'geïmporteerd'. Een speciaal geval is de 'dode', dat wil zeggen depressieve moeder. Hoe aannemelijk de psychodynamische verklaringsmodellen ook zijn, de depressie moet als een ziekte worden begrepen, waarbij factoren onafhankelijk van de beleving een belangrijke rol spelen. Aangeboren factoren leiden tot een constitutioneel bepaalde kwetsbaarheid en gevoeligheid, die mét de psychosociale invloeden de dispositie tot de ziekte bepalen. Op grond hiervan spreekt Mentzos bij depressie van een psychosomatische ziekte. (Zie verderop.)

Mentzos gaat nu een stap verder en neemt afstand van de affecttheorie als oorzaak van het depressieve syndroom. Hij zet een vraagteken bij de in de psychoanalyse wijd verbreide opvatting, dat aan de depressie een onbewust agressieconflict ten grondslag ligt. Hij ziet het omgekeerd: de onderdrukte agressie is de 'oplossing' van het conflict, want door het opzij zetten van de eigen belangen moet het object – in de buitenwereld of verinnerlijkt – worden verzoend. Dat roept agressie op. Mentzos waarschuwt uitdrukkelijk tegen 'agressieduidingen', vooral in het acute stadium, want zij versterken het schuldgevoel en daarmee de depressieve symptomatologie. Dat het mobiliseren van de agressie niet helpt,

blijkt duidelijk uit de geagiteerde depressie. Laat men de zuiver organische bepaalde depressie buiten beschouwing, dan kan men het volgende conflict beschrijven als het *elementaire dilemma* van de depressie: de onderwerping aan het (innerlijke) object en het afzien van de eigen waarde. Het komt hierbij tot een soort vrede met het object, terwijl deze gehoorzaamheid in de manie wordt opgezegd.

Aan het *masochisme* kent Mentzos in deze samenhang een antidepressieve functie toe. 'Het masochisme is niet de oorzaak van de depressie, maar vormt omgekeerd een antidepressief mechanisme. Het is een onbewuste strategie, waardoor een geanticiperde of al begonnen verlatenheid en/of hopeloosheid als ook een verlies of een vermindering van de levensnoodzakelijke stimulatie, van integratie en cohesie van de Ikgrenzen preventief worden bestreden' (p. 78/79). Het strenge superego van de masochist ontstaat door een onjuiste verbinding. Het kind heeft alleen te maken gehad met betrouwbaarheid, constantie en sterkte in combinatie met strengheid en straf, zodat welbevinden, kalmte en harmonie hem onbetrouwbaar toeschijnen. Het antidepressieve effect van het masochisme berust daarop, dat de verbinding met het object behouden blijft en de narcistische zelfverheffing in het lijden de verlaging van het gevoel van eigenwaarde tegengaat.

In de manie ziet Mentzos – in tegenstelling tot een wijdverbreide opvatting – niet een antidepressief mechanisme, maar veeleer een alternatief voor de depressie dat echter ook tot mislukken gedoemd is. Zij berust op hetzelfde conflict, het elementaire dilemma. De manie is het opzeggen van de gehoorzaamheid aan het strenge superego en het verstandige Ik. Vanuit dit gezichtspunt is de manie toegankelijk voor psychotherapie indien men bepaalde regels in acht neemt. De interventies moeten voorzichtig en aangepast-positief worden gepleegd. Daarmee wordt bedoeld, dat de therapeut de patiënt duidelijk maakt waar het opzeggen van de gehoorzaamheid en de opstand tegen het strenge superego voor dienden. Lukt dat, dan kan niet alleen worden afgezien van kalmeringsmiddelen maar kan ook opname worden vermeden. Mentzos blijft trouw aan zijn con-

cept, dat alle psychische stoornissen – neurosen, persoonlijkheidsstoornissen, psychosen of, zoals hier, depressies – teruggaan op een conflict. De depressieve persoon onderwerpt zich, om zich te verzekeren van de voor zijn narcistisch welbevinden onmisbare liefde van het uiterlijke of innerlijke object. Dat brengt hem in conflict met de autonome strevingen. Eerst wordt een depressief gevoel bewerkstelligd (zie boven), dat ertoe dient om het conflict op te heffen. Lukt dat niet, dan wordt die functionele reactie disfunctioneel en eindigt in een depressief syndroom.

Het psychodynamische concept steunt enerzijds op het in de psychoanalyse erkende ontwikkelingsmodel van de autonome identiteit en anderzijds op het vermogen tot binding. Zij zijn in de menselijke natuur ingebouwd maar hebben om tot ontplooiing te komen de beschermende ondersteuning van de omgeving nodig. In het geval van het depressieve dilemma wordt op een van de polen compensatie gezocht. De oplossing bij de manie leunt zwaar op het zelf, bij de depressie op het object, waaronder hier ook het archaïsche superego moet worden begrepen. Mentzos benadrukt dat het gaat om een conflict dat secundair tot een defect kan leiden. Daarmee neemt hij afstand van de objectrelatieschool, die bij ernstige psychische stoornissen een defect veronderstelt. De psychotische depressie onderscheidt zich psychodynamisch van de neurotische depressie door de 'diepte' van de regressie en de (on)rijpheid van de afweermechanismen, dat wil zeggen hoe sterk de onderwerping aan een archaïsch superego respectievelijk de mobilisering van het 'grootheidszelf' is. Hoewel men verschillende typen van depressie kan onderscheiden, komen zij overeen in hun psychodynamische grondtrekken.

De somatische etiologie van de depressie staat buiten kijf. Mentzos grijpt terug op het somatopsychische en psychosomatische model van G.L. Engel. Het organische substraat wordt daarbij gevormd door de hersenen. Men moet er nog aan wennen de hersenen als een van de reactieorganen bij psychosomatische ziekten te erkennen. Deze constitutionele factor is echter niet toereikend als verklaring voor de depressieve ziekte, maar er is ook een omgevingsfac-

tor noodzakelijk, namelijk de psychopathologische structuur van de moeder of van het gezin. Men moet zich voorstellen dat de oorspronkelijke aanleg bij deze mensen een verhoogde psychische kwetsbaarheid en/of gevoeligheid meebrengt. Bepalend zijn de ervaringen vanaf het tweede levensjaar, wanneer het kind het verband tussen aandacht en prestatie ervaart en tevens dat de wensen tot autonomie kunnen worden afgewezen. Ook hier vindt men een verschil met de algemene opvatting, volgens welke de beslissende deprivatie in het eerste levensjaar plaatsheeft. De noodzakelijkerwijze gemobiliseerde agressie en de ingehouden gevoelsstormen werken in op de constitutionele sensibele en beïnvloeden de stemmings- en activeringssystemen ongunstig. Men kan zich voorstellen, dat de neuronale systemen daardoor extra belast worden en dat de biologische fundamente gedeeltelijk verworven, respectievelijk al of niet versterkt worden. Mentzos geeft de lezer inzicht in zijn manier van werken aan de hand van uitvoerige behandelingsverslagen. Voor hem is een ruimte- en aandachtgevend, geïnteresseerde maar niet uitdrukkelijk steunende houding van belang. Vooral in het begin ziet hij af van interpretaties en beperkt hij zich overwegend tot aanvullingen en vragen. Hij hecht er zeer aan duidelijk te maken dat in het conflict de afweer zinvol was. In een later stadium dragen psychodynamische interpretaties bij tot de verheldering. Nadat zij lang en hevig gehuild had zei hij tegen een patiënte die lange tijd volkomen vastzat in een depressie: 'De verstarring gedurende de depressie, de stupor, is in vele opzichten een zinvolle bescherming geweest. (...) U noemt het een "zwakte", omdat u moest huilen en u schijnt er zich voor te schamen dat u er nauwelijks mee kon ophouden. Ik zie die zogenaamde zwakte echter als iets waardevols, als een prestatie van u, eigenlijk als een sterk punt' (p. 101). Bij de manie en de psychotische vorm van depressie moet in het aanvangsstadium van de behandeling minder het inzicht in het conflict voorop staan dan veeleer een 'nieuwe relationele ervaring'. De patiënt laat vormen van interactie en relatie zien, waarin de therapeut zich voelt zoals de patiënt zich vroeger zelf als klein kind voelde. Daarbij bestaat het gevaar,

dat er een sadomasochistische betrekking ontstaat. Vooral het psychodynamische begrip moet de therapeut helpen zijn negatieve tegenoverdracht te overwinnen. Bij de interventies wordt beeldend spraakgebruik aanbevolen. Mentzos onderscheidt verschillende settings voor de behandeling, waarbij naar behoefte antidepressiva kunnen worden voorgeschreven.

Type A is een langlopend contact met gesprekken van twintig tot dertig minuten, die om de drie of vier weken plaatshebben. Daarbij wordt een constant accepterende, maar afstandelijke houding aangenomen. De zich onderwerpende opstelling van de patiënt moet evolueren naar de ervaring van een autonomie zonder schuld en een normale binding zonder schaamte.

Type B houdt in: één zitting van vijftig minuten per week. Het zwaartepunt van de gesprekken ligt op de actuele problemen en conflicten. De overdracht wordt slechts dan gethematiseerd als zij onmiskenbaar is. In tegenstelling tot in setting A worden hier in de loop van de tijd duidingen en reconstructies gemaakt. Het geïnternaliseerde object is in de reflecties van de therapeut van grote betekenis.

Type C heeft de kenmerken van een analytische psychotherapie. Per week hebben twee à drie zittingen van vijftig minuten plaats. De overdracht wordt uitdrukkelijk tot onderwerp van gesprek gemaakt, bij voorbeeld de ambivalentie die ontstaat vanuit de frustratie en de onderwerping op grond van de angst voor objectverlies. Dit wordt in verband gebracht met vroegere relaties. De patiënt ervaart dat zijn woede het object niet vernietigt en dat de acceptatie door het object behouden blijft.

Men moet zich bewust zijn van het feit, dat het totstandkomen van inzicht in het onbewuste conflict tijd vraagt. Mentzos waarschuwt tegen de jacht op knappe duidingen en inzichten.

'Men kan de afweer meestal niet door directe duidingen doen verdwijnen. Hij moet eerst grotendeels overbodig gemaakt worden. Daardoor wordt hij dan zo verzwakt en breekbaar, dat een samenvattende duiding hem kan overwinnen en het gewenste bijkomende generaliseringseffect bewerkstelligt' (p. 132).

Bovenal is het doel van de therapie het narcistische zelf te versterken zonder de patiënt te ver-

wennen. Hij moet worden behandeld als de volwassene die hij is, en niet als een klein kind. Hij mag niet in zijn illusie worden versterkt dat men in de therapie alsnog kan krijgen wat het leven niet geboden heeft. Dat verlangen kan men met begrip benoemen, maar het gemiste kan niet worden ingehaald. Dit hangt samen met het tenietdoen van groothedsfantasieën en het afnemen van illusies, waarbij echter menselijke waardering en respect niet mogen ontbreken.

Het boek is uiterst origineel geschreven. Iedere zin maakt duidelijk hoe vertrouwd de auteur met de materie is. Men proeft de competentie die de schrijver heeft verworven door jarenlange ervaring met een groot aantal patiënten. Ook wie het niet onvoorwaardelijk eens is met iedere redenering zal zich aangesproken en geïnspireerd voelen. Mentzos laat zien dat men psychotische ziekten, zelfs wanneer men er een somatische basis aan geeft, heel goed psychodynamisch kan begrijpen. Door modificatie van het *motivatie-afweer-model* van de psychoanalyse en de daaruit afgeleide behandelingstechniek vinden de patiënten een uitweg uit hun dilemma. Het boek richt zich tot allen die zich bezighouden met de behandeling van depressieve patiënten. De klassiek denkende analyticus vindt tot zijn tevredenheid een sluitend psychodynamisch model. De stijl van het boek blijft echter zo dat men ook zonder analytische opleiding de gang van het betoog kan volgen. Doordat de auteur door voorbeelden een kijkje gunt in zijn therapeutische werkplaats, wordt voor de lezer aanschouwelijk gemaakt hoe men zich in depressieve patiënten kan inleven en hoe men dat met een passende houding en interventies kan terugspiegelen. De kracht van Mentzos is dat hij eigen wegen gaat waar dat nodig is. Hij gaat loyaal en open om met de traditionele psychoanalyse; waar kritiek op haar plaats is, spreekt hij duidelijk. Hij verwierpt de psychoanalyse echter niet; in zekere zin neemt hij stof af. Aangezien hij tegelijkertijd onbevangen waarneemt, worden nieuwe wegen ontsloten voor theorie en therapie. Het nosologische concept wordt gereviseerd en gemoderniseerd en daarmee wijst hij de weg naar hoe psychoanalytisch onderzoek er in de toekomst uit kan zien.

Noot

1. Ik noem er een paar:

1976, *Interpersonale und institutionalisierte Abwehr*. Suhrkamp Taschenbuch, Frankfurt am Main.

1980, *Hysterie. Zur Psychodynamik unbewußter Inszenierungen. Geist und Psyche*. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main.

1982, *Neurotische Konfliktverarbeitung. Einführung in die psychoanalytische Neurosenlehre unter Berücksichtigung neuer Perspektiven. Geist und Psyche*. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main.

1984, *Angstneurose. Psychodynamische und psychotherapeutische Aspekte*. S. Fischer, Frankfurt am Main.

1991, *Psychodynamische Modelle in der Psychiatrie*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.

1993, *Der Krieg und seine psychosoziale Funktionen. Geist und Psyche*. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main.

Dr. D. Becker is internist en psychoanalyticus (IPA) te Frankfurt.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken is vrijgevestigd psychoanalyticus in Utrecht en bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Over vele wegen naar Rome

Bespreking van: Fred Pine (1998), *Diversity and Direction in Psychoanalytic Technique*. Yale University Press, London/New Haven. ISBN 0-300-07344-5, 234 pagina's, prijs: £ 20,00 en van:

Donna M. Orange, George E. Atwood, Robert D. Stolorow (1997), *Working Intersubjectively, Contextualism in Psychoanalytic Practice*. The Analytic Press, Hillsdale NJ. ISBN 0-88163-229-5, 120 pagina's, prijs: \$ 29,95

Eugenie Oosterhuis

Nieuwe ontwikkelingen in de psychoanalyse betreffen vooral de techniek van het klinisch werk. Er wordt veel over geschreven en de meningen zijn zeer divers. Het leek mij daarom

interessant om twee boeken die over dit onderwerp gaan in één recensie te bespreken.

In een eerder boek, *Drive, Ego, Object and Self: a Synthesis for Clinical Work* (1990), gaf Pine al zijn visie op het gebruik van de vier voor hem belangrijkste gezichtspunten van waaruit het klinisch materiaal begrepen en voor de patiënt geïnterpreteerd kan worden. Met deze 'four psychologies' geeft Pine aan dat hij uitgaat van de patiënt en zijn intrapsychische conflicten, zoals die in zijn ontwikkeling zijn ontstaan en in zijn huidige gedrag en beleving een rol spelen.

In zijn nieuwste boek zijn de 'four psychologies' voor hem nog steeds het uitgangspunt, maar het is opmerkelijk dat hij daar pas in hoofdstuk 7, p. 153, expliciet op ingaat. Mijn indruk is dat dit boek vooral geschreven is om de diversiteit aan psychoanalytische theorieën en behandelingsvormen gedegen en kritisch te bekijken, maar vooral niet té kritisch. Pine zegt in zijn inleiding dat juist door haar diversiteit de hedendaagse psychoanalyse de meest omvattende en ruimdenkende theorie van de psyche is en dat haar dus geen rigiditeit meer verweten kan worden. Hij benadrukt dat dit boek een 'personal statement' is en dat hij niet een algemene theorie van de techniek beoogt te schrijven. Het lijkt erop dat Pines verzoenende opstelling niet alleen voortkomt uit werkelijke waardering voor alle nieuwe psychoanalytische gezichtspunten, maar ook uit de wens om splitsing in kampen tegen te gaan. Een rode draad in zijn boek is het zinnetje: 'It all depends; I have no systematic guidelines outside the domain of my clinical listening' (p. 153). Hier zal iedere analyticus zich in kunnen vinden. Het probleem is alleen dat wat je hoort erg bepaald wordt door je theoretische opvattingen, ook al sta je open voor verrassingen. Eén van zijn laatste opmerkingen is dat 'creativity of the best sort stems from knowledge, and I do not believe we should neglect how much we do know' (p. 217-218). Toch een waarschuwing om niet al te snel de 'klassieke' theorie en techniek overboord te zetten zoals zoveel moderne analytici doen? Ik heb het zo opgevat, omdat Pine ondanks allerlei relativerende bijzinnen toch een duidelijke vertegenwoordiger is van de psychoanalytische hoofd-

stroom, waarin het intrapsychische leven van de patiënt centraal staat en begrippen als neutraliteit en abstinentie naast empathie en tact een plaats hebben in de techniek. Pine praat ook gewoon over techniek en de voors en tegens, of liever: de mogelijke consequenties van een bepaalde aanpak.

In het boek van Orange, Atwood en Stolorow daarentegen wordt techniek gezien als een verfoeilijke illusie. Hoofdstuk 2 is gewijd aan *Beyond Technique* en opent met een citaat van Barrett: 'Genuine creation is precisely that for which we can give no prescribed technique or recipe' (p. 19). In hun opvatting is techniek vergelijkbaar met een goed functionerende machine, die routineus een programma afwerkt. 'If you use the couch, if you see patients four or more days a week, if you keep yourself neutral and anonymous, and if you also analyze defense and transference, then you are doing psychoanalysis. Only now is the wisdom, or the universal applicability, of some of these "technical" rules being seriously questioned' (p. 21). Het is jammer dat hun boek meer van dit soort karikaturale beschrijvingen bevat, die hun argumentatie voor een radicaal andere psychoanalytische attitude alleen maar verzwakken omdat ze zo irritant polemiserend zijn.

Ik heb dit boek zorgvuldig gelezen omdat het een exponent is van een nieuwe stroming, die vooral in de Verenigde Staten nogal prominent is. 'Onderzoekt alle dingen en behoud het goede' is een oud adagium dat ook psychoanalytici ter harte moeten nemen. Onderzoek van de psychoanalytische literatuur is een mogelijkheid om niet vast te roesten in beperkte zienswijzen; de confrontatie met 'andersdenkenden' geeft gelegenheid om verstarring tegen te gaan, maar ook om je te realiseren waarom je vasthoudt aan beproefde theoretische inzichten en technische adviezen.

Working Intersubjectively prikkelde mij meer dan *Diversity and Direction*; toch geef ik qua inhoud de voorkeur aan het boek van Pine omdat het op een genuanceerde manier beschrijft hoe ingewikkeld het analyseren is, juist door het samenspel van twee mensen, die ieder hun eigen mogelijkheden en behoeften hebben. De analyticus die meerdere analysanten heeft, ervaart dat je met iedere analysant weer anders

omgaat, omdat je reageert op het materiaal van de analysant, inclusief de gevoelens die daardoor in je worden opgeroepen. Pine ziet daarom de diversiteit in theorie en techniek als een afspiegeling van de diversiteit in karakter en problematiek van patiënten én analytici. Maar hij houdt daarbij vast aan de mogelijkheid om objectieve kennis over het psychisch functioneren te benutten; kennis die ook geleid heeft tot adviezen over de techniek.

De intersubjectivisten sluiten zich aan bij de postmoderne opvatting dat objectieve kennis onmogelijk is omdat de waarnemer, afhankelijk van de context, het waargenomen beïnvloedt. Zij bepleiten daarom de analytische attitude waarbij de analyticus alle zogenaamde zekerheden over de innerlijke realiteit van de patiënt loslaat en alleen vragenderwijs het 'intersubjective field' onderzoekt.

Dat lijkt me op zich een houding die gunstig is voor de vrije uitwisseling van gedachten en gevoelens en daarmee voor het psychoanalytisch proces, zolang er een kader is waarbinnen deze exploratie plaatsvindt. Mijn indruk is dat de subjectivisten dit kader per definitie zien als een ongewenste inperking, terwijl de 'klassieke' analytici de structuur noodzakelijk vinden omdat deze juist veiligheid geeft. Natuurlijk kan de structuur, zoals die onder andere in de nagestreefde neutraliteit en abstinentie en in de vaste duur van de sessies tot uiting komt, verworden tot rigiditeit en een verlies van creativiteit, maar dan is het gewoon een slechte toepassing van redelijke inzichten. Als alternatief voor de neutraliteit, die door Orange cum suis gezien wordt als 'a grandiose defensive illusion' (p. 43), wordt de houding van de 'empathic-introspective inquiry' voorgesteld. Zou het niet een grootheidsfantasie kunnen zijn dat de analyticus daaraan genoeg heeft en wel zonder verdere handleidingen kan? En zou de kans op vervaging van grenzen en een folie à deux niet groot zijn wanneer je alleen op het intersubjectieve gericht bent en het houvast van theoretische gezichtspunten, ook over de techniek, loslaat?

Het is overigens niet zo dat Orange, Atwood en Stolorow hun theoretische overtuiging buiten hun klinische werk laten. Uit hun klinische voorbeelden blijkt hun voorkeur voor de zelf-

psychologie en hun angst om het gekwetste zelfgevoel van hun patiënt te schaden; andere aspecten van de persoonlijkheid zoals het driftmatige, worden daarbij niet gezien. Na de aanvallen in de hoofdstukken 2 (*Beyond Technique: Psychoanalysis as a Form of Practice*) en 3 (*The Myth of Neutrality*) volgen twee hoofdstukken waarin het zelfgevoel centraal staat.

Orange, Atwood en Stolorow presenteren de 'intersubjectivity'-theorie niet alleen als een attitude, maar als een metatheorie, waarin alle verschillende psychoanalytische theorieën een plaats zouden hebben door het contextuele gezichtspunt. Deze gastvrijheid wordt echter door hun eenzijdige belichting van de intersubjectiviteit en de zelfpsychologie niet waargemaakt.

Terug naar Fred Pine, die ondanks zijn 'it all depends' door het boek heen duidelijk maakt waarom hij werkt vanuit de 'four psychologies' en hoe zijn theoretische opvattingen over de therapeutische werking van de psychoanalyse leiden tot een techniek waarin neutraliteit en abstinentie een vanzelfsprekende plaats hebben.

In hoofdstuk 4, dat gewijd is aan *Therapeutic Actions of Psychoanalysis: the Mix of Interpretation and Relationship* bespreekt hij vier invalshoeken van waaruit deze mengeling van interpretatie en relatie belicht kan worden.

1. *Understanding in itself*, waarbij het accent ligt op de cognitieve mogelijkheid om je gevoelens en onbewuste fantasieën, zoals die onder andere in dromen tevoorschijn komen, in woorden te vatten, te begrijpen.

2. *The so-called nonspecific aspects*, zoals de betrouwbaarheid van de analyticus, die het belang van de patiënt voorop stelt en zonder te veroordelen naar hem luistert, zodat de patiënt zich veilig genoeg gaat voelen om zijn innerlijk te exploreren. Begrippen als 'holding' en steun horen hierbij, maar ook een goede balans tussen bevrediging en frustratie.

3. In *A few notes on transference* gaat Pine vooral in op het gevaar van de exclusieve aandacht voor de overdracht en de interpretatie daarvan. Het begrijpen en interpreteren van de overdracht heeft een verleidelijke directe affectieve lading, en kan daardoor ook makkelijk ten behoeve van de analyticus zelf gebruikt worden. Pine pleit

juist in dit stukje voor de mogelijkheid om je te laten verrassen door het materiaal van de patiënt, waarvan de betekenis niet alleen in het hier en nu van de overdracht, maar ook in het verleden en in de wereld buiten de analysekamer begrepen moet worden.

4. In *The two-person psychology and self-disclosure* gaat Pine in op de vanzelfsprekende invloed van patiënt op analyticus en vice versa, en de noodzaak voor de analyticus om zich bewust te zijn van dit samenspel. Maar hij maakt een onderscheid tussen theorie en praktijk: 'At the level of a theory of mind and its operation, I recognize the two-personness of the analytic situation; but on the level of clinical intervention, a one-person view often seems most valuable' (p. 78). Zijn argument hiervoor is het besef dat hij zijn eigen intrapsychische wereld in iedere nieuwe situatie meebrengt en dat hij aanneemt dat het met patiënten niet anders is. Zijn focus blijft dus op het intrapsychische. De daarop volgende uiteenzetting over zijn ervaring met *self-disclosure* vond ik een voorbeeld van zijn verzoenende houding. Zijn voorbeelden leken mij meer te behoren tot 'gewone' techniek, zoals het bevestigen van een door de patiënt opgemerkte realiteit, het exploreren van een misverstand of het meedelen van de overwegingen die tot een interventie geleid hadden. Maar allemaal zonder onthulling van de tegenoverdrachtsgevoelens of de door zelfanalyse verkregen inzichten.

Voor Pine is het vanzelfsprekend om de psychoanalytische behandeling te zien als een mogelijkheid om de vastgelopen ontwikkeling op gang te helpen. In zijn hoofdstuk *Analysis of the process* gaat hij in op factoren die zowel in de kinderontwikkeling als in de psychoanalyse van belang zijn, zoals de juiste verhouding tussen door de analyticus geboden veiligheid en het verlangen naar autonomie van de patiënt. Bij kinderen zijn het driftleven en het belang van de relatie niet makkelijk over het hoofd te zien, evenmin als de Ikfuncties waaraan zo veel plezier beleefd kan worden. Pine wijdt een heel hoofdstuk aan *The Ego in the session*, waarin hij met mooie klinische voorbeelden aantoont, hoe centraal de inschatting van het functioneren van het Ik (zoals afweer, mogelijkheid tot zelfreflectie, ontvankelijkheid en begrip voor

interventie) bij het analyseren is. Hij stelt dat egopsychologie een noodzakelijk bestanddeel is van alle contemporaine psychoanalytische theorieën omdat de mens een denkend wezen is dat zich aan de realiteit aanpast. Zo bezien zou de egopsychologie wellicht eerder een metatheorie genoemd kunnen worden dan de intersubjectiviteitstheorie.

Pine laat met dit boek zien dat de diversiteit van psychoanalytische gezichtspunten vruchtbaar gebruikt kan worden om de patiënt van uur tot uur te begrijpen. Zijn 'personal statement' is een weloverwogen en uitgebreide handleiding voor de techniek van de hedendaagse psychoanalyse, waarin het openstaan voor nieuwe ideeën gecombineerd wordt met bezinning op beproefde kennis van het complexe wezen dat de mens nu eenmaal is.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA, de NVPP en de Vereniging voor Kinder- en Jeugd Psychotherapie.

'Fatal Attraction': liefde en wetenschap in Freuds Bruidsbriefen

Bespreking van: S. Freud (1997), *Bruidsbriefen*. *Brieven aan Martha Bernays uit de jaren 1882-1886*. Samenstelling Ernst L. Freud. Vertaling W. Oranje. Boom, Amsterdam. ISBN 90-5352-273-5, 185 pagina's, prijs: f 39,50/BEF 800

Patrick Luyten

Freud was, zoals bekend, een enorm productief schrijver. Dat blijkt niet alleen uit zijn verzaameld wetenschappelijk werk, maar ook, en misschien vooral, uit het grote aantal brieven dat hij gedurende zijn leven schreef. Fichtner (1989) schat het totale aantal brieven dat Freud ontving en verstuurde op zo'n 20.000, en dan zou het nog om een voorzichtige schatting gaan. Van die 20.000 waren er volgens diezelfde Fichtner in 1989 slechts een 8.000 gepubliceerd of te vinden in archieven, privé-verzame-

lingen en dergelijke meer (Fichtner 1989). De zogenaamde bruidsbrieven (brieven die Freud schreef naar zijn verloofde Martha Bernays in de periode 1882-1886) vormen een niet onaanzienlijk deel van het totale aantal. Freud schreef zijn verloofde immers haast elke dag, soms meerdere malen per dag, vanaf hun verloving op 17 juni 1882 tot hun huwelijk op 14 september 1886. Het totale aantal (bewaarde) brieven aan Martha wordt geschat op 1500, terwijl slechts ongeveer 600 brieven van Martha aan Freud bewaard zijn gebleven (Grotjahn 1977; De Mijolla 1989).

Het belang van deze brieven kan moeilijk overschat worden. Volgens Gay zouden de bruidsbrieven 'een even goed beeld geven van de jonge Freud aan het werk of in de liefde in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw als de brieven aan Fließ geven van de ontwikkeling van de psychoanalyse in de jaren negentig' (Gay 1989, p. 681).

En hoewel de volledige uitgave van deze brieven al jaren aangekondigd is, moet men het tot nu toe (behalve met interessante, maar sporadische citaten bij bijvoorbeeld Jones, 1953, en Gay, 1989), nog steeds doen met de in 1960 voor het eerst uitgegeven selectie door Ernst Freud van een honderdtal bruidsbrieven in het bekende *Briefe 1873-1939* (Freud 1960), waarvan in 1968 een tweede, uitgebreide editie verscheen (Freud 1968a). In datzelfde jaar verscheen ook een kleinere selectie van 93 bruidsbrieven bij Fischer Taschenbuch Verlag (Freud 1968b). Het is van deze laatste uitgave nu dat bij Boom een vertaling door Wilfred Oranje verschenen is, waarmee Boom eens te meer werk van Freud beschikbaar maakt voor een breder Nederlandstalig publiek.

Die vertaling moet geen makkelijke klus geweest zijn. Het is immers al meerdere malen aangetoond dat Freuds brieven getuigen van een merkwaardig hoogstaand literair niveau en een hoogst originele schrijfstijl (Grotjahn 1977; Mahony 1987). Wilfred Oranje heeft zich echter uitstekend van zijn taak gekweten. Het geheel leest vlot en weet Freuds originele schrijfstijl en 'geest' te bewaren.

De brieven zelf tonen ons een jonge (hij was zesentwintig op het ogenblik van de verloving) en passionele Freud en staan volledig in het

teken van de lange, geografische scheiding tussen hem en Martha Bernays en de nodige problemen die dat met zich meebracht. Martha's moeder, Emmeline Bernays, verliet immers vrij spoedig na de verloving Wenen met haar dochter en vestigde zich in Wandsbek nabij Hamburg omdat ze enerzijds pas van een huwelijk wilde weten als Freud de nodige financiële middelen zou hebben om een gezin te kunnen stichten, anderzijds omdat ze meende dat als Martha in Wenen zou blijven, Freud al te zeer afgeleid zou worden.

Freuds plannen en pogingen om wetenschappelijke roem te verwerven, om aldus de nodige financiële middelen te verwerven, vormen dan ook een belangrijk thema in de bruidsbrieven. Zo zien we hoe hij op bezoek gaat bij Hermann Nothnagel, directeur van de tweede medische kliniek in Wenen, met een aanbeveling van Meynert, om aldus een plaats als assistent te verwerven. We lezen hoe hij zijn hoop vestigt op zijn ontdekking van nieuwe methoden voor histologisch onderzoek, of op zijn onderzoeken met een nieuwe stof, cocaïne, of hoe hij droomt van een carrière als bekend zenuwarts na zijn terugkeer van zijn bezoek aan Charcot in Parijs.

Maar bovenal zien we een passionele Freud. Passioneel, niet alleen in de liefde, maar ook in het wetenschappelijke werk. Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat werkt hij aan zijn wetenschappelijk onderzoek, leest en experimenteert, doet ervaring op in het Weense Allgemeine Krankenhaus, discuteert met collega's en zoekt constant naar nieuwe ontdekkingen: 'Elk vrij uurtje van de dag besteed ik aan het werk' (p. 49). Maar, zo stelt hij zelf duidelijk, de wetenschap is ondergeschikt aan Martha: 'De hoge wetenschap maak ik een diep gemeend compliment en zeg erbij: "Hoge wetenschap, ik blijf uw zeer gewillige dienaar, u in eerbied toegedaan, maar u moet me niet kwalijk nemen; u hebt me nooit welwillend aangezien, me nooit een troostend woord gezegd; u antwoordt niet wanneer ik schrijf, u hoort niet wanneer ik spreek, ik ken een andere dame, voor wie ik meer waard ben dan voor u, die mij elke dienst in honderdvoud vergeldt, die ook maar één dienaar heeft, en niet duizenden zoals u. U zult het begrijpen als ik me thans aan

de andere, zo pretentieuze en waarde dame wijd. Bewaart u goede herinneringen aan mij, tot ik terugkom. Ik moet Martha schrijven.” Dat zal wel anders lopen wanneer ik Martchen elke dag kan zien en spreken. De beide dames zullen dan vreedzaam met elkaar overweg kunnen, en de trotse, ongenaakbare dame zal het zich moeten laten welgevalen dat zij de liefdevolle, bescheiden dame krediet geeft en financiert’ (p. 16).

Diezelfde, dan eens overwegend passionele, dan eens overwegend tedere toonaard weerklinkt door het geheel van de bruidsbrieven: ‘Je schrijft zo onuitsprekelijk lief, zo aangrijpend teder, dat ik jou helemaal niet anders zou kunnen antwoorden dan met een lange kus en een innige omhelzing. Het zal eens, hoop ik, een aangename herinnering zijn jou te vertellen hoezeer ik naar je verlangd heb, en ik zal nimmer willen geloven dat ik jou zo dicht bij me heb. Ik mag er amper aan denken, anders verlies ik het geduld om het tot dan uit te houden’ (p. 54). En het wachten duurde lang, te lang, ondanks de (sporadische) bezoeken van Freud (in het grootste geheim!) aan Martha in Wandsbek. Zo schreef Freud op 6 mei 1886, enkele maanden voor hun huwelijk: ‘Ik ben werkelijk al zo oud geworden, zoals je weet, en zo kort voor de vierde verjaardag van onze verloving weten we nog steeds niet wanneer werkelijkheid zal worden wat we ons zo vaak hebben verbeeld. (...) Ik wil graag hopen dat de eerstvolgende verjaardag is zoals jij die schetst, dat je mij met een kus wekt en ik niet op een brief van jou wacht. Het zou me volstrekt koud laten waar dat gebeurt, hier of in Amerika, Australië of ergens anders. Maar langdurig zonder jou zou ik niet meer willen zijn’ (p. 173).

De bruidsbrieven geven ons niet alleen een vrij verrassend beeld van Freud en diens vroegste wetenschappelijk werk, ze bieden ook een interessante blik achter de schermen in Freuds omgeving en het Wenen van het einde van de negentiende eeuw dat toen met steden als Parijs, Londen en Leipzig, behoorde tot de belangrijkste steden van de westerse wereld. Zo blijkt bijvoorbeeld uit de bruidsbrieven duidelijk dat Freud op collegiale of zelfs vriendelijke voet stond met figuren als Meynert, Nothnagel, Koch, Brücke, Charcot, Richet, Benedikt,

Brouardel, Babinski en Gilles de la Tourette en dat hij reeds toen bekend was in de intellectuele kringen in Wenen, voornamelijk door zijn contacten met Breuer, die de huisarts was van vele bekende Weners, en Ernst von Fleischl-Marxow, een assistent van Brücke en een belangrijke figuur in die intellectuele kringen. Ook het culturele klimaat van Wenen en het algemene culturele klimaat in Europa aan het einde van de negentiende eeuw drukken duidelijk hun stempel op de *Bruidsbrieven*. Zo vinden we bijvoorbeeld in tal van Freuds brieven bespiegelingen over de toenmalig heersende normen wat betreft man-vrouwverhoudingen (zie p. 65, 68, 74-75, 132), waartegen hij zich aan de ene kant verzet, maar die hij aan de andere kant ook deels ‘natuurlijk’ vindt (een voorafspiegeling van zijn latere theorieën over het geslachtsverschil?), of we vinden opvattingen over ‘het volk’, die in de ogen van een lezer uit de twintigste eeuw op zijn minst gezegd niet meer als *politically correct* overkomen, maar aan de andere kant een duidelijke voorafspiegeling vormen van Freuds latere opvattingen over de te strenge eisen die de toenmalige maatschappij aan haar individuen oplegde: ‘Wij lijden ontberingen om onze integriteit te behouden, wij zijn zuinig op onze gezondheid, op ons vermogen tot genieten, op onze emoties, wij sparen onszelf voor iets, weten niet eens waarvoor’ (p. 48).

Eenzelfde aanklacht tegen de heersende normen en waarden vinden we ook tussen de regels in Freuds aangrijpende brief van 16 september 1883 na de begrafenis van een collega en vriend, Nathan Weiß, die zelfmoord pleegde kort na zijn huwelijk met een vrouw die hem eerder lange tijd had afgewezen, en dat ook blijkbaar tijdens de huwelijksnacht en daarna, maar dan in letterlijke zin, bleef doen.

Al met al blijkt uit de bruidsbrieven dat de jaren 1882-1886 voor Freud niet alleen een zeer belangrijke, maar ook woelige periode waren. Belangrijk, omdat Freud in deze periode invloeden onderging van figuren als Breuer, Charcot, Meynert, Obersteiner, om er maar enkele te noemen. Maar ook woelig: de constante geldnood en daarmee samenhangend de steeds groeiende schulden; de onzekerheid over zijn toekomst, aangezien vele pogingen

om naam te maken als wetenschapper of arts mislukten (b.v. met zijn kleurmethodes voor histologisch onderzoek of met cocaïne); zijn vriend en collega Ernst von Fleischl-Marxow die langzaam aan ten onder gaat aan zijn morfine- en cocaïneverslaving; een andere vriend, Schönberg, de verloofde van Martha's zuster Minna, die TBC oploopt en de verloving moet verbreken en, ten slotte, zijn lange scheiding van Martha die hem doet belanden in een lichte, wat hij zelf noemde, 'neurasthene' toestand (p. 159).

De bruidsbrieven eindigen met een brief van 13 mei 1886, waarin Freud bericht over zijn pas gestarte praktijk als zenuwarts na zijn terugkomst uit Parijs en waarin hij melding maakt van een voordracht die een nieuwe en niet minder belangrijke en woelige periode aankondigt: 'Dinsdag heb ik een voordracht op de Fysiologische Club over hypnose gehouden, die zeer goed was en zeer algemene bijval vond. (...) De strijd met Wenen is dus volop gaande' (p. 175). Hoe de geschiedenis dan verder loopt is bekend, niet in het minst door de publicatie van de volledige briefwisseling met Wilhelm Fließ. De periode 1882-1886, zo belangrijk in Freuds leven, blijft echter een tamelijk 'duister continent'. De volledige publicatie van de bruidsbrieven belooft alvast, zo kan men opmaken uit hetgeen tot nu toe daarvan gepubliceerd is, meer licht te werpen op deze periode, waarin Freud zich definitief richtte op wat hem de rest van zijn leven zou bezighouden: de psychopathologie, en daarmee nauw verbonden, de psychologie in het algemeen. Het lezen van de Bruidsbrieven is dus zonder meer de moeite waard, niet alleen om meer inzicht te krijgen in Freuds vroege wetenschappelijke en liefdesperikelen, maar ook omwille

van hun hoogstaande intrinsieke literaire kwaliteit.

Literatuur

Fichtner, G. (1989), *Les lettres de Freud en tant que source historique. Revue Internationale d'Histoire de la Psychanalyse* 2, p. 51-80.

Freud, S. (1960), *Briefe 1873-1939*. S. Fischer, Frankfurt am Main.

Freud, S. (1968a), *Briefe 1873-1939. Zweite, erweiterte Auflage ausgewählt und herausgegeben von Ernst und Lucie Freud*. S. Fischer, Frankfurt am Main.

Freud, S. (1968b), *Brautbriefe. Briefe an Martha Bernays aus den Jahren 1882-1886. Ausgewählt, herausgegeben und mit einem Vorwort von Ernst L. Freud*. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main

Gay, P. (1989), *Sigmund Freud. Zijn leven en werk*. Tirion, Baarn.

Grotjahn, M. (1977). *Freuds Briefwechsel*. In: D. Eicke (Red.), *Freud und die Folgen 1. Von der klassischen Psychoanalyse ...* Kindler, Zürich, p. 35-146.

Jones, E. (1953), *The life and work of Sigmund Freud. Vol. 1. 1856-1900. The formative years and the great discoveries*. Basic Books, New York.

Mahony, P. J. (1987), *Freud as a writer*. Yale University Press, New Haven.

Mijolla, A. de (1989), *Images de Freud, au travers de sa correspondance. Revue Internationale d'Histoire de la Psychanalyse* 2, p. 9-50.

P. Luyten is als Aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen (F.W.O.-Vlaanderen) verbonden aan het Centrum voor Dieptepsychologie, Faculteit Psychologie, K.U. Leuven.